

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
Кафедра екологічної безпеки**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ №2
з навчальної дисципліни
«ЗАПОВІДНА СПРАВА»
для курсантів і студентів 3-го курсу
спеціальності 101 «Екологія»

Тема 1.2: «Історія заповідання природи»

Мета лекції: з'ясувати основні критерії та особливості заповідання в різні вікові періоди; розглянути основні етапи розвитку збереження/заповідання природи на території України, вивчити історію створення перших природоохоронних об'єктів; проаналізувати систему створення державних природних заповідників.

План лекції (навчальні питання):

1. Священне та утилітарне заповідання.
2. Науково-пізнавальне заповідання.
3. Створення державних заповідників. Занепади та підйоми в розвитку заповідної справи
4. Заповідання в незалежній Україні.

Навчальний час: 2 години.

Використані джерела:

1. *Борейко В.Е.* История заповедного дела в Украине.- К.: Киевский эколого-культурный центр.- 1995.- 183 с.
2. *Борейко В.Е.* История охраны природы Украины.- К.: Киевский эколого-культурный центр, 1997.- Т.1.- 304 с., Т.2.- 192 с.
3. Заповідна справа в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. - К.: Географіка, 2003. - 306 с.
3. *Попович С.Ю.* Природно - заповідна справа: Навч. посібник. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.

4. *Фурдичко О.І., Сівак В.К., Солодкий В.Д.* Заповідна справа в Україні: Підручник. - Чернівці: Зелена Буковина, 2005. - 336 с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ ЛЕКЦІЇ

Вступ

Природні заповідні об'єкти були у всі часи і у всіх народів. З виникненням релігії вони присвячувались богам та мали сакральне значення. Пізніше виникає утилітарне заповідання (заборона полювання, рибної ловлі, збір плодів, деревини), а також заповідання присвячується важливим історичним подіям. Лише в кінці ХІХ ст. починає зароджуватись науково-пізнавальний етап заповідання.

В історії заповідання Україні виділяють етапи, які відрізняються цілями заповідання та тривалістю проміжків.

1. Священне та утилітарне заповідання

Перший етап – примітивно – релігійний (до ХІІ століття).

Починається цей етап з часів первісних племен, які першими запровадили елементи культової охорони природи. У природному середовищі для духовних потреб виділялися спеціальні священні місця (вершини гір, височини, ліси, гаї). Ці особливі місця присвячувались богам та мали сакральне значення. Під охорону богів та народних традицій підпадали природні об'єкти незвичайної краси – цілющі джерела, водоспади, окремі камені, скелі. Багато місцевостей ставали священними у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення мали місця поховання знатних предків. Це були найперші праобрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу.

В Україні священними вважались гори Бескиди, ріка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби та урочище Шулявка в Києві.

Із запровадженням християнства в Київській Русі священними були “заповідні гаї”, які замінювали храми та розташовувалися поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцинах. У Києві священним вважався Шулявський (Кадетський) гай на березі річки Либідь. У священних дубових гаях найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. На місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, багато років тому шумів листям священний гай – обитель київських богів.

Таким чином, в давні часи природні об'єкти заповідалися завдяки особливим природним властивостям та були “приємними” для богів.

Другий етап – приватно – феодалний (ХІІ- до середини ХVІІІ ст.).

Починаючи з ХІІ ст. починають зароджуватися утилітарні ідеї щодо охорони природи. Обмеженість певних природних ресурсів спонукало до зародження паростків сучасної охорони природи, механізмом втілення котрої були перші заповідні ділянки, що створювалися в часи становлення державності Київської Русі. В княжу добу природа, в основному, заповідалася для розваг князівської влади. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення винних жорстоко карали. Так,

при Володимирі Мономаху наприкінці 11 ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколиний Ріг, Звіринець. Володимир Волинський у 12 ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

Протозаповідними вважалися також ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, Святогорського монастиря – урочище сосни крейдяної. Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися дякуючи монахам. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дона, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись. З метою їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місці колишніх засічних лісів.

На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім врегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: “З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше – штраф 3 гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів, той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не ближче, ніж можна докинути палку”. Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті 1529 р. короля Зигмунда Першого. За цим же статутом “про волоки” з лісу дозволялося брати лише “лежачі дерева”.

З початку XVII природні об’єкти почали заповідати з метою їх надзвичайної краси та широко створювати штучні декоративні природні об’єкти: парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва, декоративні сади, дендрологічні парки. Так, в 1796 р. створюється відомий дендрологічний парк “Софіївка” в Умані на Черкащині.

2. Науково-пізнавальне заповідання

Третій етап – науково-пізнавальний (1850 – 1917 роки). Протягом цього періоду зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених, різних громад, любителів природи, наукових товариств, а також створювалися штучні природоохоронні об’єкти.

В 1886 році під патронатом графа Володимира Дзедушіцького був створений один із перших у Центральній Європі резерват “Пам’ятка Пеняцка” біля села Пеняки (22 га), що поблизу Бродів де охоронявся буковий праліс, а також орлан-білохвіст та деякі інші птахи.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Ф.Е.Фальц-Фейном. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а 1890 року відкрив природничий музей.

У 1894 р. в розпорядження В.В.Докучаєва було виділено три степові дослідні ділянки – Кам’яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких

вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після “Пам’ятки Пеняцької” та Асканії-Нової заповідником в сучасному розумінні цього слова.

В 1893 р. київський рибовод І.Н.Фалеев створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об’єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.Н.Фалеев публікує в трьох номерах “Вестника рыбопромышленности” своє дослідження “Днепровское рыболовство”, в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: “Подібні місця при вдалому виборі дали б на мій погляд велетенський приріст рибних багатств. Лоза і, взагалі, рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканою”.

Охороною пам’яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський зробив доповідь “Про необхідність охорони пам’яток природи Поділля” й навів перелік місцевих природних об’єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й “Медобори”.

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем. Цю ділянку передало природоохоронцям “Общество распространения просвещения между евреями”.

Таким чином, на початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об’єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим, відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи.

3. Створення державних заповідників. Занепади та підйоми в розвитку заповідної справи

Четвертий етап - створення державних заповідників (1918 – 1930 роки).

Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. В цей період багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління та створюється первинна нормативно-правова база. Всі природоохоронні об’єкти образно називалися заповідниками.

В 1919 р. підписана постанова Ради Міністрів Кримського Крайового Уряду про створення Кримського заповідника та затверджене положення про нього.

1921 р. – створюється перший державний степовий заповідник “Асканія-Нова”, а пізніше заповідник місцевого значення “Конча-Заспа” та “Канівський заповідник”.

Протягом 1926 - 1929 рр. в умовах більшовицької політики “українізації” заповідна справа в Україні пережила нетривале піднесення. Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив “Положення про пам’ятки культури та природи”, яке визначило подальший розвиток законодавства в галузі заповідної справи. *Положення 1926 р. – перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.* З 1926 р. при НКП УРСР діяла Державна природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше з’явилися спеціальні посади в органах виконавчої влади і, відповідно, люди, які на професійній основі займалися охороною природи та заповідною справою.

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об’єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шалита “Заповідники та пам’ятки природи України”. За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам’яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплав річок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12 (*табл. 1*).

Таблиця 1.

Заповідники республіканського значення, що функціонували на території України станом на 01.01.1929 р. (*за Бореєм, 2002*).

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Надморські (Приморські) заповідники	32000	НКЗ УРСР
Піщані заповідники пониззя Дніпра	15000	НКЗ УРСР
Асканія-Нова	42000	НКЗ УРСР
Конча-Заспа	730	НКЗ УРСР
Лісостеповий ім. Т.Шевченка (Канівський)	1980,75	НКЗ УРСР
Кримський	21138	НКП Кримської АРСР
Парк III Інтернаціоналу (Софіївка)	100	НКП УРСР
Парк Устинівка	9	НКП УРСР
Академічний степ (Карлівська цілина)	154	АН УРСР
<i>Разом</i>	<i>113101,75</i>	

На початку 1930-х рр. були організовані ще два заповідники Академії наук УРСР – Гористе та Прохорівський. Однак, саме в цей час і закінчується піднесений розвиток заповідної справи в Україні.

П'ятий етап - занепадів та підйомів в розвитку заповідної справи (1931 – 1990 роки).

Цей етап починається із сталінської директиви “перетворення природи”, згідно якої, заповідники повинні слугувати владі, колективним сільським, лісовим, мисливським, рибним та іншим господарствам.

На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник Асканія-Нова та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто, заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). В 1934 р. перестав існувати заповідник Конча-Заспа. В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників в пониззі Дніпра. Деякі заповідники були розорані, з багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42664,4 га.

У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження природно-заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Великої Вітчизняної війни. В 1944р. в Україні відновлене Головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. В кінці 40-х і на початку 50-х років в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення.

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР була видана постанова № 3192 “Про заповідники”, в якій зокрема зазначалось: “в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захаращені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер”. Постанова зобов’язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто – 60% колишньої площі (шість заповідників).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось у 1951 р. продовжувалось і далі. Як результат на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідника загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час Радянської влади. Частка території під заповідниками складала всього 0,02%.

Ситуація почала потроху виправлятися з кінця 1960-их років. У 1967 р. був створений Держкомприроди при Раді міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. В 1970 р. Відділ загальної біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г.Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд у 1972 р. затвердив “Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою”, згідно якої Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам’яток природи республіканського значення. Облвиконкоми – пам’ятки природи та

парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Держкомприроди УРСР – парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як Кара-Даг, Мис Мартьян, Ялтинський нагірно-лісовий, розширений Чорноморський, Луганський, Кримський заповідники. На 6093 га розширена площа Дунайських плавнів. Успішно збільшувалась і мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення.

З іншого боку “епоха застою” не могла не відбитись і на заповідній справі. Головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників України були підпорядковані п'яти господарям. Мало місце постійне “узаконене” порушення заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів в галузі заповідної справи.

1980 р. - створюється перший в Україні державний національний парк – Карпатський.

1981 р. - створюється державний заповідник “Дунайські плавні”.

1983 р. - створюється Шацький державний природний парк.

У 1983 р. була прийнята нова класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої були введені нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки.

1984 р. – створюється державний заповідник “Розточчя”.

1985 р. – сесією Координаційної Ради ЮНЕСКО видано сертифікати державним заповідникам Чорноморському та “Асканія-Нова” на включення їх до світової мережі біосферних резерватів.

1989 р. - створюється державний природний національний парк “Синевир”.

1990 р. - створюються державні заповідники - “Медобори” та Дніпровсько-Орільський та перший регіональний ландшафтний парк “Дністровський каньйон” (Тернопільська область).

Таким чином за всі роки Радянської влади в Україні було створено лише 15 заповідників і три національні природні парки.

4. Заповідання в незалежній Україні

Шостий етап. Розвиток природно-заповідної справи та формування екологічної мережі (1991 рік – до теперішнього часу).

Початок етапу знаменується новою незалежною природоохоронною політикою, яка призвела до прогресу природно-заповідної справи. Головними подіями цього етапу були:

1991 р. – прийняття Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” Він став базовим для розробки цілої серії законодавчих актів у галузі екологічного права.

1992 р. – прийняття Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, затвердження Положення про Червону Книгу України.

1994 р. – прийняття Верховною Радою України Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні, видано Указ Президента України “Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій”.

Україна стала активним учасником реалізації стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що була затверджена на конференції міністрів довкілля країн Європи в 1995 р. у Софії. Пріоритетним напрямком реалізації цієї стратегії є розбудова екологічної мережі як системи охорони природної спадщини європейської спільноти.

В 2000 р. Верховною Радою України затверджена Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. Метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, що є достатнім для збереження їх різноманіття та формування їх територіально єдиної системи, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів тваринного та рослинного світу. Національна екологічна мережа має бути інтегрованою до світової екологічної мережі та виконувати функції щодо збереження біологічного різноманіття. Програмою передбачено майже вдвічі збільшити до 2015 року відсоток охоронних територій та об’єктів природно-заповідного фонду України.

В 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України № 239 при Міністерстві екології та природних ресурсів України створено урядовий орган – *Державну службу заповідної справи*.

В 2004 р. прийнято Закон “Про екологічну мережу України”.

Протягом 1991-2017 рр. значно зріс природно-заповідний фонд України. Щорічно створювалися природоохоронні об’єкти різних категорій.

Контрольні запитання:

1. Які основні етапи виділяють в історії розвитку заповідної справи України?
2. Охарактеризуйте примітивно-релігійний та приватно-феодалний етапи розвитку природно-заповідної справи.
3. З якою метою київські та литовські князі створювали заповідні об’єкти?
4. Коли, де і ким був створений перший заповідник в Україні?
5. Які особливості науково-пізнавального етапу розвитку природно-заповідної справи?

Лекцію уклала:
доцент кафедри екологічної безпеки
к.с.-г.н., доцент

Н.М. Гринчишин